

A BETHLEN-NYOMDA IRATTERJESZTÉSE

I. SOROZAT
BIBLIAI FÜZETEK

2-3. SZ.

MISZTÓTFALUSI KIS MIKLÓS
ARANYAS BIBLIÁJA

IRTA:
Dr. MUSNAI LÁSZLÓ

1947
NYOMTATTA A BETHLEN-NYOMDA - NAGYENYED

Tótfalusi Kis Miklós tragikus, de hősies történetéről szól ez a kis füzet. Papnak készült, de a szászéki ígehirdetés helyett a nyomdászatot tanulta meg, hogy a nyomtatott íge útján szolgálhasson nemzetének. Élete csalódásokkal, félreértésekkel, megaláztatásokkal van tele, de ma büszkeségünk, dicsekedve valljuk magunkénak. Mohos sírkövét a magyar nyomdászok újjittatták meg a kolozsvári temetőben, életére és munkájára büszkén tekint egyháza, nemzete, s az a Bethlen-kollégium, melynek európai híró diákjai közül időrendben ő az első. Figyeljük meg történetét.

Teleky Mihálynak, a nagy erdélyi kancellárnak 1668-ból fennmaradt levele bizonyítja, hogy a Biblia újabb kiadásának szükségét itt Erdélyben is érezték nemsokára a váradi Biblia megjelenése után. Ennek oka az, hogy a bibliaolvasás nem csak a templomi istentiszteletek alkalmával volt gyakorlatban,¹⁾ hanem egyre általánosabbá kezdett

1) A váradi Biblia előszavában indokolja a nyomtató Sz. Kertész A., hogy miért kellett nagy formában, öreg betűkkel nyomtatni a Bibliát azaz, hogy „Isten kegyelméből már némely lelki tanítóknak jó példaadások által fel kezdetett vala csaknem minden nevezetesebb ecclesiában véte-tődni a Bibliának közönséges nyelven való olvasása és magyarázása”.

lenni a családokban, s egyre jobban összeforrott ez a szent könyv a nép lelkével és életével.²⁾ Ebben keresett és talált a nép vigasztalást az élet sok nyomorusága között. A régi prófétai igéket és bibliai történeteket alkalmazta saját életére és nemzeti történetére. Ebből tanult imádkozni, énekelni, ebből ismerte meg vallásának hitigazságait, hiszen a Bibliával egybekötve találta a kátét, egyházi énekeket és imádságokat, úgy az 1612-iki, mint a Janson-féle 1645-iki kiadásban, sőt legtöbbször ebből a könyvből tanult magyarul olvasni is. Természetes tehát, hogy ezt a könyvet, amely a nemzeti nyelvnek és öntudatnak a táplálója is volt a vallásos szükséglet kielégítése mellett, lehetőleg minden család igyekezett megszerezni. A váradi Biblia nehézkes nagy alakjánál és drágaságánál fogva erre nem igen volt alkalmas, ezért nő az érdeklődés a kisdéd formájú bibliák iránt. A kancellár is arra kéri Horti István nagybányai papot, hogy kerítsen számára bárholnan kisdéd forma bibliákat. Erre a kérésre

²⁾ Dr. Dézsi Lajos: Magyar Író és könyvnyomtató a XVII. században, Magy. Tört. Életrajzok, Epest, 1899. becses tanulmányában, amely munka eddig a legjobb és legrészletesebb életrajza és méltatása Tótfalusiak. 31. és köv. o.

ajánlja Horti, mivel a mostani viszonyok között arra gondolni sem mer, hogy a visolyi mintájára a főurak nyomassák ki azt, hogy az 1645-iki példát követve, külföldön nyomassák ki a Bibliát olyan formán, hogy valaki a künn levő tanulók közül végezze a korrekciót, a nyomdászt pedig 5—600 frt. előleg biztosítékkal kell rávenni a kiadásra, amely pénzt Bibliákkal térít majd vissza.³⁾ A Horti ezen levelében először kifejezésre jutó tervnek a megvalósítására vállalkozott Misztótfalusi Kis Miklós, aki már gyermekkorától kezdve ennek a Hortinak a közelében élt.

A Nagybánya közelében levő Alsó Misztótfalu községben, ismeretlen családból született 1650-ben Kis Miklós, aki nevét akkori szokás szerint szülőfalujáról Misztótfalusinak, M. Tótfalusinak írta, míg később Bod Péter

³⁾ Horti István előbb nagybányai rektor, majd alsómisztótfalusi pap, ahonnan Nagybányára vitték papnak, 1674-ben pedig, amidőn onnan a katolikusok miatt menekülnie kellett, Fogarasra került. Később gyulafehérvári pap és püspök lett. 1668. március 22-én kelt levelében írja: „hogy kegyelmed apprehendálta az ecclesiának következő nagy kárát abból, hogy a Belgiumban apró formában nyomtatott Bibliák elfogytak, hála Istennek! E nagy kárnak megelőzésére szükség mind a politiában, mind az ecclesiában előljáró embereknek szorgalmasan vigyázni”.

után lett általános a rövidebb Tótfalusi név. Egy leánytestvéréről tudunk, akit végrendeletében említ, más rokonáról nem. Lehet, hogy korán árvaságra jutott, s éppen a Horti támogatásával kezdette meg tanulmányait. Hazulról 1662-ben került Nagybányára, ahol négy évig tanult, majd 1666-ban a híres enyedi kollégium növendéke lett, ahol megint az első osztályon kezdette tanulmányait. Hogy miért ismételte az osztályokat, nem tudjuk, de maga említi, hogy praeceptora Ölyvesi Balázs, már ethymologista korában vele nézett át verses orátióját. 1670-ben subsribált, diákká lett, később gazdája, majd seniora lett a kollégiumnak, míg 1675-ben osztálytanító lett és pedig olyan főmán, hogy az akademitá tanító ellen sztrájkba lépett az ifjúság, s annak lemondása után nagy örömmel fogadták Tótfalusi megbízatásának hírért, ami népszerűségét bizonyítja. 1677-ben ment ki rektorak a fogarasi iskolához, ahol Horti István volt a pap 1674. óta, amikor Nagybányáról a katolikusok elűzték őt a tanítóval együtt, elfoglalván a reformátusok templomát. Három évi rektorsága alatt nemcsak az iskolában tanított, hanem különösen a templomi éneklést lendítette fel. Volt praeceptora, Ölyvesi Balázs is örült, hogy tőle tanulhatta meg az énekeket, amelyeket eredeti formájukból

nagyon kivetkőztetve, elferdítve énekeltek a gyülekezetek. Később is munkálkodott az eredeti francia zsoltárdallamok visszaállítása és betanítása körül, de sem kellő támogatásra, sem megértésre nem talált. Bár jó szónok volt, nem nagyon lelkesedett az egyházi hivatalért, amire később is utal. ⁴⁾ Közeli barátságban állott Pápai Páriz Ferencczel, aki tanuló társa volt Enyeden, bár a vele egy évben született Pápai megelőzte őt az osztályokban. Ez a barátság a Tótfalusi életpályáját is befolyásolta, s halála után Pápai szép emlékversben örökítette meg az elhunytnak emlékét. ⁵⁾ Tőle nyerte Tótfalusi az első ösztönzést arra, hogy kimenvén a külföldre tanulmányainak „öregbítésére”, a kor szokása szerint, tanuljon el ott a nyomdászatból annyit, amennyivel idehaza elvezethessen egy nyomdát a Szenczi Kertész Ábrahám példája szerint, „mert prédikátoraink elegenden vannak az országban, de ilyen ember kellene, amilyen nincsen”! Utal arra, hogy a Szenczi K. Á. munkája többet ér, és érdeme maradandóbb

⁴⁾ Mentsége 40. o. idézi Pápai Páriz F. levelét: „tudom én, hogy eleitől fogva idegenkedett kegyelmed a belső hivataltól”.

⁵⁾ Bod Péter közli 1767-ben kiadott Erdélyi Féniks című könyvében e verseket a Tótfalusi életére s jó emlékezetére tartozó emlékezetes dolgokkal kibővítve.

sok papénál. Egyben érdekes, hogy ezt a tanácsot adva megjegyzi: „amit én százszor megbántam, hogy nem cselekedtem”. Erre az indításra kezdett Hortival és Dézsi Márton tanárral tárgyalni a dolog felől, akik helyeselték az eszmét, biztatták erre, sőt Horti arra is kész volt, hogy ha oda künn kiadót keres a Bibliának, (hiszen az egész nyomdászati tervnek ez volt a főcélja), kész lesz maga fizetni a vállalkozónak 600 frtot, ami majd Bibliában térüljön vissza. Tofeus püspök is pártolta az eszmét, s megerősítette azt a Pápaiától már említett véleményt, hogy több hasznot tesz nemzetének a Biblia kinyomtatásának véghezvitelével, mint a prédikátorsággal. Így indult ki a rektorsága alatt gyűjtött 350 tallérral Hollandiába, éppen Amsterdámba, a világ nyomdásziparának akkori központjába, ahol több nyomda volt abban az időben, mint az egész Német birodalomban. Egyik leghíresebb cég volt a Blaeu üzlete, ahol a nyomtatás mellett betűmetszéssel és öntéssel is foglalkoztak, mint ezen a téren legkiválóbb cég. 1681. január 15-én Pápai P. Ferenczhez írott leveléből tudjuk, hogy egy félévre 200 tallérért vállalta Blaeu János a maga kosztján élő Tótfalusinak a betűkészítés és nyomtatás minden titkaiba való bevezetését, aki azt mondotta, hogy a saját nem-

zetbelit semmi pénzért sem tanítana ki, mert fél, hogy elvenné a kenyerét. Tótfalusit azonban annál bátrabban elvállalta, mert már azelőtt volt egy Gávai nevű magyar ifjú ott, aki másfél év alatt semmire sem haladt a mesterségben.

Annál nagyobb buzgósággal kezdett hozzá a tanuláshoz Tótfalusi, aki folyton azt hangoztatta, hogy tökéletesen el akarja tanulni a nyomdászat minden ágát. Hiába magyarázta mestere, hogy senki sem lehet mindenben tökéletes, mert aki a betűmetszéshez jól ért, az öntésben lehet ügyetlen, vagy a jó nyomtató a metszést nem tudja megtanulni, s sok türelemre és gyakorlatra van szükség, amíg valaki jó mester lehet. Tótfalusi nem tárgított, hanem látva, hogy munkája egész embert kíván, félbehagyta egyetemi tanulmányait, s teljesen a nyomdászatra fordította minden erejét, előbb a holland nyelv elsajátítása végett „a gyermekek közé” ülve be az iskolában. Nagy elszántsága meg is hozta gyümölcseit, mert már egy év múlva arról ír, hogy mestere dicséretét érdemelte ki, közel 100.000 betűt öntött, most a metszéshez kezd. Kéri, hogy legyenek segítségére hazulról, mert sok a költsége, de önérzetesen teszi hozzá, hogy feltett szándékát mindenképpen

véghez viszi, még ha kölcsön kell is pénzt kérnie.^{5b)}

Arról a tervről, hogy odakünn legyen korrektora a kinyomtatandó magyar Bibliának, hamar lemondott, s az volt a célja, hogy a majd idehaza felállítandó nyomdának legyen vezetője. Ezt a tervet helyeselte Pápai is, meg Tofeus püspök is, s hogy mennyire komolyan folytak a készülétek, mutatja, hogy már 1681. aug. 20-án az urak felhatalmazást adtak a püspöknek arra, hogy a kezénél levő Gillányi-féle hagyatékából szabadon költhet nyomdára és papír vásárlásra, egyben kimondják azt is, hogy „**A Szent Bibliát magyar nyelven in octavo maiori (8-adrét alakban), úgy, amint Belgiumban kinyomtatott volt, minden correctio nélkül (a nyomtatásban esett fogyatkozások kiigazításán kívül) a szent generális ecclesia pénzéből**” kiadják, amely célra betűket és papírt kell hozatni, hogy az itthon nyomassék ki. Biztosítják a püspököt, hogy ha a betűk stb. szállításában valamely kár esnék, ezért nem fogják őt felelősségre vonni. Ezekről a tervekről és határozatokról örömmel értesült

^{5b)} Dr. Nagy Géza: Kálvinista Jellemképek 75. o. közli Bod Péter után, hogy a Kún-féle ösztöndíjat kérte.

Tótfalusi, ⁶⁾ azonban megvalósításuk egyre később.

A fent említett Gillányi hagyatékából a Bibliára szánt 2500 aranyat (10.000 frt) az ország nagy szükségeire kölcsön adta a püspök, amit 1682. nov. 28-án kapott vissza. Közben háború lett. 1683. dec. 6-án urak és papok abban állapodtak meg, hogy valamilyen külföldi professzor közvetítésével érdeklődnek az iránt, hogy mibe kerülne a künn való nyomtatás, s meg kell tudni, hogy mibe kerülnének a nyomtatáshoz szükséges eszközök, meg a bibliáknak a vámon, az u. n. harmincadokon való beszállítása. De bizonyára azért, hogy hamarabb bibliához jussanak, végre határozottan kimondották, hogy „**úgy a papirosnak, mint a típusnak szépsége, mind a dolognak hamarabb végbe menése kedvéért a Biblia oda fel való nyomása és a pénz oda fel küldése legyen meg!**” Tótfalusi uram jöjjön haza, s hozzon elegendő matrixokat és egyéb a typographiához szükséges eszközöket magával.” Tótfalusit azonban nem értesítették a határozatról, s ő csak hallomásból tudott meg egyetmást a hazai dolgokról. Hállotta,

⁶⁾ Apologia Bibliorum... 1697-ben kiadott munkájában írja: „Deliberatum est in ipsa patria prae oculis sanctae ecclesiae mea reducis in Patriam opera sanctum hoc opus procurandum”.

hogy háború van, a töröknek 10.000 frt.-ot kell fizetni, ami a nagy szegénységben nehezen megy, az urak egymástól kérnek kölcsön. Sokallják a Bibliára szánt 2500 aranyat, sőt Pataki kolozsvári tanár azt is megírta, hogy „a Biblia nyomtatása felől való tanács felbomlott”, s ez a munka még óréa fog maradni. Azt is híresztelték, hogy Bécs alatt Apaffy fejedelem elesett. Tudta, hogy a török uralom megindult gyors hanyatlása sok változást hoz a magyarokra, vele Erdély szabadsága is romlik, s különösen a protestáns egyházakra jön el a Magyarországon már réggen folyó elnyomás és üldöztetés ideje. Maga is érezte, hogy a Biblia körüli munka óréa fog maradni, s ezért eddigi tervét, amely szerint mielőtt haza menne a nyomda szervezése körüli munkára, előbb kiadja az Újszövetséget és a Zsoltárokat mintegy ajándékkul, s annak bizonyosságául, hogy mesterségét hogyan érti, most már oda módosította, hogy nem várva segítséget senkitől, maga kezd hozzá a biblia kiadásához.⁷⁾ Jellemző és tanulságos az az önbizalom, amellyel munkához kezd, s amelyről Mentségében így emlékezik:

7) Ez a terv 1863. őszén alakult ki lelkében, amint Mentségében írja: „Mihelyt Isten megszegyenítette Bécs alatt a török hatalmat, mindjárt szívembe ötlött ez a szándék.”

„hozzá fogok én egy szegény legény lévén, s megmutatom, hogy egy szegény legénynek szives devotiója (elszántsága) többet tészzen, mint egy országnak uamel-ámmal való igyekezeti”.⁸⁾ Bár nem volt több pénze kétszáz tallérnál, nagy elszántsággal munkához is kezdett 1683. őszén. Csécsi János később sárospataki, és Kaposi Sámuel később gyulafehérvári tanár, künn tanuló ifjakat hívta segítségül,⁹⁾ akiknek ő fizetett munkájukért, mert már az Újszövetség kinyomtatására tett előkészületek közben rájött arra, hogy a szöveg átjavítása nélkül nem lehet azt újra nyomtatni, mert a felfedezett hibák benne hagyása egyértelmű lenne a szöveg megvesztegetésével. Az őszit és a telet a Janson-féle Biblia átjavításával töltötték, annak szövegét az eredetivel vetve össze, s a Tremellius latin fordítása mellett más, holland és angol fordításokat, magyarázatokat és tanáraik utbaigazítását is segítségül hívta, hogy a

8) Mentség 2. o.

9) Ezek az ifjak az utrechti egyetem hallgatói voltak, ahol a szigorú kálvini orthodox irány volt az uralkodó, s így nem kellett félnie a szöveg meghamisításától, azaz a Cocceius újító elveinek érvényesítésétől. Mellettük bizonyára más segítségei is voltak a nyomdai korrektúra végzésénél.

nyomtatás alá kerülő szöveg minél hibátlanabb legyen.¹⁰⁾ Közben betűket készített, egy nyomdát bérelt ki, papírt vásárolt, s pénzért munkát vállalva, minden jövedelmét a nyomtatásra költötte. Magától megvont minden kényelmet, lemondott a boritalról, s még a kenyérre kiadott pénzt is sajnálta elvonni a szent céltól. Kölcsön pénzt is szerzett, s 1684-ben hozzákezdett a nyomtatáshoz, ami Dési Mártonnak Telekyhez írott, 1684. okt. 3-án kelt levele szerint már a 2. Sámuel könyvéig haladt s 1685. pünköst előtt teljesen be is fejeztetett.

Munkája nemhogy a hazai egyház segítségében részesült volna, hanem váratlan akadályra talált, sőt azt hazulról mindenáron lehetetlenné akarták tenni. Mikor ugyanis meg-

10) Munkatársai számára a következő utasításokat adta, amint az a Biblia előszavában és az Apológiában is olvasható: 1. Sajtóhibák és helyesírási hibák javítandók. 2. Tartalmi összefoglalások rövidítendők. 3. Idézetek magyarul jelölendők meg. 4. Utalásoknak utána kell nézni, hogy nem tévesek-e. 5. Kimaradt szavakat a szövegbe be kell tenni. 6. Versek beosztása kiigazítandó. 7. Eredeti szövegből hiányzó, a fordításba magyarázat okáért beszúrt szavak megjelölendők, hogy más (cursiv) betűvel szedessenek. Érthető, hogy ez a javítás sok munkába és sok költségbe is került. Azt írja, hogy a nyomtatási költség negyedrésznél többet fordított erre.

tudták azt, hogy a szöveg javításához kezdett, felzúdult ellene a közvélemény, s most már az országos egyház is hozzákezdett a soká halogatott kiadáshoz, csak hogy lehetlenné tegye a Tótfalusi meghamisított szövegű Bibliáját. Mert a szent szöveg meghamisítását látták abban, hogy egy magánember merészel azon javításokat eszközölni. Ez magyarázza meg Teleky Mihály azon kifakadását is, amiről Tótfalusi Mentségében emlékezik, hogy: „annak az embernek a tengerbe kellene vettetni a bibliáival együtt”. Megbízta az éppen Németországba, követségbe menő Kolozsvári István enyedi tanárt, hogy azonnal keressen kiadót a Bibliának, s a Janson-féle kiadást változatlanul adassa ki, a Tótfalusi munkáját pedig, ha lehet, állítsa meg. A fejedelem intézkedésére végre útnak indították a 2500 aranyat is erre a célra a szebeni kereskedők útján. Kolozsvári ki is ment Berlinbe, de ott sokáig kellett időznie, s ezalatt tudta meg, hogy a Tótfalusi vállalkozása már nagyon előhaladt, a nyomtatás foly, tényleg javított szöveggel. Itt hallotta meg azt is, hogy a debreceniek is most készülnek kiadni a Komáromi Csipkés fordítását, s már meg is rendelték a díszes címlapot. Erre nem tudta, hogy mit tegyen, s hazulról kért utasítást. Irt a püspöknek, kan-

cellárnak és másoknak is, s míg a válasz meg nem jön, addig tétlenül maradt, mert nem tartotta helyén valónak, hogy ugyanegy helyen ketten nyomassák ki a Bibliát, egyik változatlan, másik javított szöveggel. Azt is belátta és megírta, hogy a szöveget át kell vizsgálni, mert „az ide való nemzetek soha ilyen versio jobbitás nélkül Bibliát ki nem nyomtatnak, és illik, hogy nagyobb cura legyen abban, amit egy ország cselekszik, mint amit privátus emberek. ¹¹⁾ Ajánlotta, hogy a Bibliát „osztanak el azokra, akik ahhoz értenek, hogy ő kegyelmék esinálnának valami jobbitást azon által”, és azt részletekben küldjék fel, csak a változtatások megjelölésével hogy eszerint nyomtassák. Amíg lefelére választ várt, elteit az év, s végre 1685. februárjában útnak indult utasítás nélkül, remélve, hogy azt nemsoká utána küldik.

Amsterdamba érve, félbe akarta hagyni Tótfalusival a nyomtatást, de ő erre nem volt hajlandó, már a vége felé járván a munkának. Erre a nyomdai javításban segédkező ifjakat szólította fel, hogy hagyják azt félbe, akik el is állottak, mert az erdélyi egyház hivatalos küldöttjének nem mérték ellentmondani. A revisiót végző ifjak is intették

¹¹⁾ Kolozsvári levele Vajda László polgármesterhez, közölve Dézsi i. m. után.

Tótfalusit, hogy engedjen a jelenvaló szükségben, de ő Pálra hivatkozott, aki barátai kérése ellenére is felkészült Jeruzsálembe, a fogságba, e szavakkal: „mit keserítitek az én szívemet, mert én nemcsak megkötöztetni, hanem meghalni is kész vagyok az Úr Jézusnak nevéért”. (Csel. 21. 13.)

Erre Kolozsvári az amsterdami egyháztanácsot kérte meg, megidézve Tótfalusit, hogy hagyassa vele félbe a munkát, de ott erre nem találtak semmi okot, sőt inkább dicséretes vállalkozásnak mondták az illető buzgóságát. Így telt az idő a nagy bizonytalanságban, amíg Tótfalusi választ kapott hosszú, eljárását igazoló levelére, s ez a levél „vidámító” volt, mert a hazai egyház ítéletét a kinyomtatott Biblia megjelenéséig és bírálatáig felfüggesztve, Kolozsvárral hagyatta félbe a tervezett újabb, változatlan szövegű kiadást.

Tótfalusinak Teleky Mihályhoz és Toffeus püspökhöz 1684. aug. 14-én írott hosszú leveléből részletesen olvashatjuk,¹²⁾ hogy mi indította őt a kiadásra, mi vezette a szöveg javítására, s milyen elveket követett munkájában. Érdeemes ezzel kissé részletesebben

¹²⁾ Az egész terjedelmes levél közölve Dézsi függelékében.

megismerkedni. Az itt folyó hírekből hallván, hogy Isten megszegyénítette Bécs alatt a török hatalmasságot, mindjárt eszébe ötlött e szándék, s hova tovább nagyobb elnyomatását hallotta annak a nemzetnek és romlását a mi nyomorult hazánknak, annál inkább törekedett arra, hogy édes nemzetének ily nagy veszedelmében valamit használhasson. Már előbb kapta a püspök izenetét, amely szerint nem külföldön, hanem odahaza fogják a nyomtatást eszközölni, mert a 2500 arany-nak, amire a külföldi nyomdászok a kiadás költségeit tervezték, „még a nevetől is megírtózik a rongyos haza”, Pataki tanár meg azt írta, hogy „a Biblia nyomtatása felől való tanácsnak elbomlásán ne csodálkozzam, a fennforgó zenebonás állapotra nézve: én reám fog az még maradni”. Ebből látta, hogy sem künn, sem benn nem készülnek a nyomtatásra, s meggondolva, hogy ha a Pápistáság földünkben elhatalmazik, mely onnét keresztény vallásunkat kiirtani már régen szándékozik, annál több akadály támad a nyomtatás meggátolására, maga szánta rá magát erre, aki egész életének kiváltképpen való céljául e szent könyvet tette fel, annál is inkább, mert e munka egyik részének véghezvitelére (az Újszövetség kinyomatására) már reá is készült vala. Erről nem tehetett jelen-

tést haza, mert a háború miatt levelet sem küldhetett, hanem Teleky alumnusainak hazemenetelét várta, hogy tőlük izenjen, de nem is tartotta fontosnak, mivel háború lévén, ilyen dolgokkal, úgy hitte, hogy otthon nem törődnek. Kéri, hogy ne tegyenek szükségte- len költséget, hanem a most készülő negyed- félezer Bibliával a pillanatnyi szükséglet eny- hitvén, majd ha Isten haza vezérli őt, ott fog nyomdát szervezni, amire már régebben ké- szül, s akkor azt a módját veszik a kiadás- nak, amit az angolok is követnek, s amit Leusden professzor kétszer is ajánlott neki, t. i. a Biblia szövegét tudós emberek által országos zsinaton állapítsák meg, azt minden hibától megtisztítva, s aztán ezt a szöveget fogják újból meg újból kinyomatni. Míg a re- videálás munkája elkészül, ő is készen lesz a nyomda felszerelésével, **amelyre utolsó lehel- letéig tartó igyekezetét szánta.**

E mostani kiadás csak a pillanatnyi szükséglet enyhíti, de ennek jövedelméből fel- szereli a nyomdát, amelyen évi 20—25.000 Bibliát is nyomat. Most készülő Bibliáiból is 6—7 példányt ad azért a pénzért, amivel ma egyet vesznek, de reméli, hogy Isten sege- delmével a maga erején, az ország költsége nélkül is felszerelheti nyomdáját, s bőséges- sé és olcsóvá tudja tenni ezt a szent köny-

vet. Azt is szívesen veszi, ha a nyomdát az ország kívánja felállítani, mert nem a maga becsületét, vagy jövedelmét nézi, hanem a közjóra törekszik, amit a következőkben lát:

Nemzetiünk nem szorulna idegenekre a maga szégyenével. Költségét nem vinné meszsze idegenbe nemzeti vagyonának apasztásával, az út veszélyeinek nem lenne kitéve, ami háborus időkben, de éppen a Tótfalusi esete bizonyítja, hogy békében is elég nagy volt, s nem kellene késlekednie az érintkezés hosszadalmas volta miatt. A Biblia nyomását magyar munkások végezvén, az sokkal hibátlanabb lenne, s annyiszor nyomtatnák, ahányszor éppen akarják, ami nemcsak a szent könyv hozzáférhetőségét biztosítaná, hanem olcsóvá is tenné azt. Ha sikerülne a papírgyártást is meghonosítani otthon, fogadja, hogy fél talléron, vagy talán még olcsóbban is annyi Bibliát ad, amennyit kívánnak, s olyan kiállításban, amely Európában akárhol számot téssen. Kéri, hogy ne tegyenek emberi indulatból ellene, az ő romlására semmit, hanem hagyják élni a tyukot, amely aranyat tojhatik. Ha a Kolozsvári útiköltségét kívánják, valamely formában megtéríti azt, hiszen úgylis ajándékot szánt Bibliáiból nemzetének. A szöveg javításában nem vakmerő

ujítási szándék vezette, hanem az Isten beszédéhez való hívség, mert a Janson-féle kiadásban, amit maga is változatlanul akart utánnomni, hihetetlenül sok hibát talált, amikre számos példát hoz fel. Az eredeti szöveggel és kiválóbb fordításokkal való összevetés során nagyon vigyáznak arra, hogy csak a legszükségesebb javításokat eszközöljék, mert a religio és Isten előtt számot adandó lelki isméret eléggé zabolán tart bennünket. Szívesen veszi, ha Kolozsvárit megbizzák a munka felügyeletével, még örülne, ha annak terhét mással oszthatná meg. Felajánlja azt is, hogy amivel másoktól segítődik, a 300—400 tallérig való befektetést az ország váltsa magához. A Kolozsvári küldetését a papírcsinálás és más mesterségeknek otthon való elterjesztésére kellene felhasználni, mesterembereket víve be Erdélybe, ami az ország felvirágoztatására vezetne, mert ezek merő félistenek a mesterségekben a mieinkhez képest. Az utóiratban még egyszer ismétli, hogy a Janson szövegében talált hibák semmiképpen nem hagyhatók javítás nélkül, s ha Kolozsvári hozzákezd a kiadáshoz, szükségképpen ezt a módot kell követnie, ami sok időbe is kerül, s egy embernek szinte lehetetlen feladat. Erre a levélre jött több mint egy félév után a „vidámitó” válasz, mire Ko-

lozsvári bosszusan távozott, s „mi cum triumpho véghez vittük munkánkat”.

A dolgok ilyen fordulatát nemcsak az segítette elő, hogy maga Kolozsvári is a javított szöveg kinyomatását sürgette, hanem idehaza is akadtak Tótfalusinak pártfogói, akik türelemre intették Telekyt, aki nélkül a püspök egyetlen lépést sem tett. Tofeus halálával eddigi principálisa, Horti lett a püspök, s barátai az egyház más vezető embereit is meggyőzték arról, hogy amíg meg nem ismerik a Kis újításait, nem mondhatnak ítéletet felette, s nem is kell meggátolni munkáját. Különösen Dézsi Márton buzgólkodott ez irányban, aki Enyeden tanára volt Kisnek, s később is jóakarója maradt. Az is közrejátszóhatott, hogy Dézsi maga is újító, coccejanus volt, az 1673-ban a radnóti zsinaton lefolyt vita főhőse, viszont az egyháziak ideges ingerültségét éppen az újításoktól való félelem magyarázza meg. Tótfalusi azonban annyira óvatosan járt el ennek a szent munkának a javításánál, s munkatársainak megválasztásánál, hogy minden célzatos újítás vagy magyarázat lehetetlenné volt téve éppen a munkatársak ellentétes pártállása miatt, akik egymást ellenőrizték.

Mihelyt a Biblia kikerült a nyomdából,

egy példányát megküldötte Telekynek,¹³⁾ hogy maga szemével látván, lehessen ítéletet felőle, egyben köszöni, hogy jóra való igyekezetének nyakát nem szakasztották, ami Isten és az egész nemzet ellen való véték lett volna. A munka kész, de még nem viheti azt haza más dolgai miatt. Addig a Bibliák bekötéséről gondoskodott, s újabb terveit, a Zsoltárok kis kiadását és az Újszövetség külön kinyomtatását készítette elő. 3500 példányban megjelent Bibliáját nagyrészen aranyos bőrkötéssel látta el, ami sok költségbe került, hetenként száz forintot is kellett fizetnie, s néha húsz ember dolgozott számára. Erre a sok költségre a szükséges pénzt mind maga teremtette elő, eltekintve attól a 3—400 frt-tól, amivel eleinte másoktól segített. Ez pedig úgy volt lehetséges, hogy a munka nagy részét segítő társaira bízva, maga csak az irányítást végezte, s közben pénzért dolgozott másoknak. Betűket metszett, matrixokat készített, betűket öntött, s egyre szebb és művészibb munkájával mind nagyobb jövedelemre és becsületre tett szert. Eleinte három betűt készített egy forintért, míg később darabjáért is szívesen megadták

¹³⁾ Az 1865. szeptemberben írott levél közölve Dézsi függelékében.

azt a pénzt. Egyre több megrendelést kapott külföldről is, s régi mestere panaszkolt, hogy elvette a kenyerét, mert most kapuja előtt elhaladnak a betűrendelő könyvnyomtatók, s Tótfalusi uramat keresik. Irigykedve nézi, hogy néha targoncával hordják háza elé a pénzt. Minden munkára vállalkozott, s mindennek meg is felelt becsülettel. Betűket készített az örmények számára, dolgozott a lengyeleknek, svédnek, Németországba, Angliába, Georgia kaukázusi tartomány királyának, kinek kérésére az amsterdami polgármester ajánlotta őt, mint megbízható, ügyes mestert arra, hogy a nyomtatást nem ismerő nép számára betűket készítsen. A beküldött minták után más módosabb betűket készített, amikkel nagyon megnyerte a király tetszését, aki Amsterdám polgármesteréhez intézett hálás levélben köszöni meg, hogy milyen ügyes mestert keresett számára.¹⁴⁾ Dolgozott Medici florenzi udvarának, akitől egymagától mintegy 11.000 forintot kapott, s aki hónapokon át járatott utána, hogy bár egy félesztendőre oda kapja magához a nyomda berendezésére, s hogy megmutassa, hogyan kell élni az általa szerzett eszközökkel. Tótfalusi azonban ekkorára már minden

14) Ezt a levelet is közli Dézsi i. m. 88. s köv. oldalain.

külföldi tervét megvalósítván, haza készült, s a legcsábítóbb ajánlatoknak is ellenállott. Híre talán a florenzi udvar révén egészen a vatikánig eljutott, s XI. Incze pápa, illetve a vatikáni nyomda számára is dolgozott. Közben kis formában külön is kiadta a Zsoltárkönyvet Sz. Molnár Albert fordítása szerint 1686-ban, valamint az Újtestamentumot is 1687-ben, mindkettőt 4200 példányban, amelyeknek nagyrészt be is köttette csinos bőrkötésbe, dús aranyozással. Mindezekkel elkészülvén, végre 1689-ben a rég várt hazautazásra készült, régi terveinek a megvalósítására.

Idehaza nem nagyon voltak tájékozódva viszonyai felől. Bár hallották hírét, amire a Bethlen Miklós levele bizonyágunk, aki biztatja, hogy: „csak lopd el Hollandiának mesterségét, s csináljunk Erdélyből egy kis Hollandiát, míg mind nékem, mind neked egy-egy tonna aranyunk lészen”, ottani állapotáról egyáltalában nem voltak informálva. Ezért Teleky az 1687-iki országgyűlésen, amikor kis Zsoltárkönyvét kezéhez kapta, büszkén mutogatván azt az uraknak, gyűjtést indított a Tótfalusi hazahozatalára, s a közadakozásból begyűlt 200 aranyat fel is küldötte úti-költségül. Tótfalusi nem akarta elfogadni a pénzt, amelyre nem volt rászorulva, de hogy

meg ne sértse annak küldőit, végül elfogadta azt és kiegészítve a magáéból, alapítványt tett, amelynek kamataiból a hazautazó akadémista tanulók kapjanak útiköltséget. Ezt az alapítványt később honfitársai tanácsára visszavette, s a pénz nagyrésztét a künnlevő magyarok között osztotta szét. Ugyanezt tette azzal a pénzével is, ami nagyarányu könyv és nyomdai felszerelés bevásárlásai után még fennmaradt, magának csak annyit hagyva, ami útiköltségül szükséges. Így indult haza ládába csomagolt nagy podgyászával Lipszén, majd Lengyelországon át 1689. őszén, egy csomó nyomdai anyagot Amsterdamban hagyva. Lipszében is hagyott némi eladásra szánt matrixot, amely később az erdélyi egyháznak adományoztatván, ismeretlen körülmények között elveszett,¹⁵⁾ míg többi, tekintélyes podgyászával tovább utazva, váratlan bajba került. Egy lengyel főúrnak feltűnően a nagy pod-

¹⁵⁾ Mentségében írja: „Mikor én halálra betegedém, T. Németi uramék előtt az erdélyi ecclesiának legáltam a Lipszében hagyott matrixokat, melyek az én becslésem szerint 1200 tallért értek, de azok miként veszttek el a Bándi uramék által, tudják az emberek. Másutt említi, hogy mikor utoljára volt a törvény előtt Bándiékkel, mintául vitt fel matrixokat és más eszközöket, de többet nem tudunk az ügyről.

gyász, átkutatta a szekereket, s egyik ládában megkapta a pontos leltárt arról, hogy hány aranyas Biblia van elcsomagolva, amit a magyarul nem tudó főúr úgy magyarázott, hogy arianus Bibliákról van szó, vagyis a Magyarországon lakó unitáriusok eretnek könyvei vannak a ládákban, s lévén buzgó katolikus, az egész szállítmányt elkobozta, és elzáratta az emberekkel együtt. Tótfalusi hiába próbálta kimagyarázni a dolgot, az illető főúr nem tágitott, s még akkor sem volt hajlandó kiadni az eretneknek minősített munkákat, amikor Tótfalusi személyes varsói közbenjárására, majd Erdély követének kérésére ezt a lengyel király is elrendelte.¹⁶⁾ Azt mondotta az illető, hogy ő a pápa rendelkezésére bocsátja az egész szállítmányt, csináljon vele amit akar. Végül az isteni gondviselés egészen különös módon jött a bajba jutott Tótfalusi segítségére. A vidéken rablók kezdtek garázdálkodni, több gyújtogatás, gyilkosság történt, amit arra magyaráztak, hogy az arianus magyarok küldötték

16) Kassáról 1690. március 4-én írt levelet Telekának, közbenjárását kérve, hogy könyvei és emberei szabaduljanak, miután már ennyi ideig sok fáradsággal, bajjal, fogsággal és sok költséggel ok nélkül károsították. Teleky közbenjárására valóban ki is ment az ország követe Varsóba a lengyel királyhoz.

bosszúból embereiket oda a Bibliák lefoglalása miatt. Erre megijedve hívatla magához az illető főúr Tótfalusit, s azon ígélet ellenében, hogy több rablót nem küld reájuk, kiadta a lefoglalt könyveket. Így jutott 1690. tavaszán hazai földre, s több ideig időzött Kassán, majd lement a debreceni júniusi vásárba is Bibliáinak árusítása végett. Azonban újabb, meg újabb csalódások érték. Bármily olesón árusította könyveit,¹⁷ azok nem fogytak, s ami elkelt is, a megszabott áron alul. Egyházi embereknek kedvezményes árat szabott, de igen sokat kellett ajándékoszétosztogatnia papoknak, sőt világi uraknak is. Pénze elfogyott, s azok eladásából alig tudott annyit bekapni, hogy a legszükségesebb kiadásokra legyen neki és a vele levők-

¹⁷⁾ Mentségében írja, hogy egy Bibliát 5 frt.-ért adott, holott azelőtt 10—12 frt. volt az ára. Egy aranyas Újtestamentumot 2 frt.-ért, egy aranyas Zsoltárt 10 susták, azaz húsz garasért, közönséges Zsoltárt 70 pénzért, egyháziaknak 60-ért, de sokszor engedett az árból, „mert ez a nemzet semminek limitált árához nem szokván, nem állhatja meg, hogy mégis el ne kunyoráljon benne úgy, hogy ha a Bibliát két pénzen tartanám, mégis a magyar egy pénzen kéré”. Itt írja azt is, hogy mintegy 400 frt. ára Bibliát osztott szét ajándékba az uraknak, akik részére adakoztak volt, bár az adományt nem használta el.

nek. Debrecenhez pedig nagy reményeket fűzött, hiszen a nagy alföldi kálvinista központ már megmutatta, hogy érdeklődik a Biblia iránt, amelynek újabb kiadásán már régen munkálkodott. Azonban a nyomoruságos viszonyok között az embereknek a legszükségesebb kiadásokra sem volt pénzük, a vásárlásban csak nézegették a kirakott aranyos könyveket, s ígérették, hogy a vásárlás végzetével visszajőnek és vesznek, de aztán színiüket se látta. Odakünn azzal biztatták, hogy könyveit valósággal szétkapkodják majd itthon, de szomorúan kellett tapasztalnia, hogy alig akadt vevőkre, azok is ahelyett, hogy az eddigiekhez mértén nagyon olcsó áraknak és szép munkának örültek volna, szegénységükre hivatkozva egyre alkudtak, sőt sokan vettek hitelbe, s maradtak az árral örökre adósok. Innen Erdély felé vette útját, s nagyon felüdítő lehetett rá a Telekyvel való találkozása, aki szívesen fogadta, mindjárt száz Bibliát vett tőle öt forintjával s biztatta, hogy telepedjék le és kezdjen hozzá nyomdája felállításához. Hívta Enyedre, vagy Vásárhelyre, de abba is beleegyezett, hogy Kolozsvárra telepedjék, melynek fekvése és kereskedelmi forgalma Tótfalusi céljainak legjobban megfelel, mivel innen könnyebb fenntartania a nyugati országokkal a kapcsolatot,

s könnyebben juthat a külföldről szállítandó papirhoz is.

Tótfalusi Kolozsvárra telepedve, nyomdájának az önálló szervezése helyett annak bizonyosságául, hogy nem önző célok vezetik, hanem a közjóra kíván munkálni, belement barátainak tanácsára, hogy az ország nyomdáját vegye át, amely a váradi Biblia nyomtatása végett állított fel, aztán a veszedelemkor jórészt Kolozsvárra került, majd Szenczi Kertészszel Szebenbe, míg 1672-ben Apaffy „az Erdélyben levő orthodoxa ecclesiának, nevezet szerint pedig az enyedi és kolozsvári azon religión levő collegiumoknak” adta. Ezt kiegészítette a gyulafehérvári nyomdával is, s az említett nyomda Kolozsváron Veresegyházi Szentyel Mihály vezetése alatt működött. Emellett volt a kolozsvári egyháznak is egy kis nyomdája, egyik lelkész, Sárpataki felügyelete alatt, s most mindkettőt felajánlották Tótfalusinak, hogy azokat átvéve, a kettőből csináljon egy jól felszerelt nyomdát, újra öntött betűkkel, s mint egyházi alkalmazott, azt vezesse. Tótfalusi, bár magának is volt elegendő anyaga és eszköze arra, hogy önállóan működhesen, elfogadta az ajánlatot, amire főképpen Pataki kolozsvári tanár biztatta, de nem kö-

tött világos és félre nem magyarázható szerződést, hanem megelégedett jóakaróinak ígéreteivel és készpénznek vette azok biztatásait. Beköltözött az egyház egyik parokiális házába, majd ezt egyik papnak kellvén átengednie, egy tordai úti házat kapott, amely azonban nem volt megfelelő arra, hogy benne nyomdát és betűöntő, meg metsző műhelyt állítson fel. Közben szintén Pataki ajánlatára elvette Székely Máriát, kinek apja utáni öröksége jórészt le volt ugyan foglalva, de biztatták, hogy reá való tekintettel bizonyosan mindent vissza fognak adni. Ennek házába ment tehát által, sógorának megváltva az egyháztól 900 frt.-on a tordai úti házat, hogy a felesége házát egészen használhassa, s az emeleti építkezéssel arra készítette elő, hogy nyomdája közelében legyen a metsző és öntő műhely, s hogy segédei és inasai is ott lakhassanak mellette. Tanulókat fogadott fel, de egyelőre a munkát nem kezdhette meg, hanem az építkezés mellett gazdaságát szedte rendbe, mert látta, hogy az itthoni viszonyok mellett anélkül nem tudna mesterségéből megélni. Közben hosszantartó, súlyos betegség is érte, annyira, hogy végrendelkezett is, nyomdai készületének javarészét az egyháznak testálva, de a csalódások is egymás után érték. Felesége birtokait nem kapta vissza,

sőt a meglevőkért is perelnie kellett, a megépített puszta malmot pedig maga a kormányzó, Bánffy György vette el, előleges ígéret ellenére. A várossal meg folyton baja volt egyházi privilégiumai miatt, amiket a hatóság nem akart elismerni. Lakására német katonákat szállásoltak be, legényeitől adót követeltek, pedig az immunitás azokra is kiterjedett egyesség szerint, s folyton újabb meg újabb sérelmek érték, mivel azt a városi tanács sem, de a német meg egyáltalán nem tudta megérteni, hogy hogyan lehet egyházi személy a könyvnyomtató, s hogyan igényeli az egyházi személyeknek kijáró kiváltságokat.

Hogy mikor kezdette meg a nyomtatást, pontosan nem tudjuk, de iratai és a fennmaradt emlékek arra engednek következtetni, hogy 1693—94. körül, két évvel azután, hogy inasokat kezdett szerződtetni. Egybeolvasztotta a régi, kopott betűket, s újra öntötte azokat, sőt az egyházi nyomdához tartozó betűket is erre a célra használta fel. Később még a szebenieknek is adott újra öntött betűket cserébe az ők régi, elhasznált betűikért. Kiadványainak száma alig kilenc évre terjedő működése alatt eléri a százat, amelyek nagyon megoszlanak tárgyukra és nyelvükre nézve is, de annál inkább megegyeznek szép-

ség tekintetében, bár az utóbbi időben egyre jobban legényei végezték a munkát, maga csak a felügyeletet és correcturát tartotta magának, amíg testi ereje bírta. Azonban sajnos, a Biblia újabb kiadására, amire pedig első sorban készült, s ami végett a nyomdászatra adta magát, sor nem került. Ennek oka a hazai szomorú viszonyokban keresendő, amelyek között még a magával hozott készletet is csak nagy nehezen, és olcsón tudta értékesíteni, még inkább azonban az a sok csalódás, ami életének itthoni szakaszát annyi fájdalommal töltötte el, míg „busult lelke” békességet nem talált a halálban.

Annak a sok csalódásnak és meghasonlásnak, ami Tótfalusi itthoni életét annyira megkeserítette, a hazai, mindenképpen szomorú állapotok mellett egyfelől túlzott szerénysége, másfelől nagy lelkiismeretessége, meg a saját értékének a teljes tudata volt az oka. Bár egyházi jellege biztosítva volt, templomban a papi székbe ült, s a kolozsvári consistoriumnak (egyházi tanács) is tagja volt, maga adta meg az elsőséget az ifjabb papoknak is, aminek következménye az lett, hogy őt a közönség kevesebbre tartotta a papoknál, sőt megtörtént, hogy lakodalomban a vargák közé ültették, gyűlésben a szavára nem sokat adtak, majd meghívni is elfeled-

ték, sőt azt is kifogásolták, hogy feleségét külömb ruhákban járatja, mint a papnéké. A nyomtatásba adott munkákat lelkiismeretesen átvizsgálta, s nemcsak azok helyesírását javította ki a maga, már Bibliájában alkalmazott módszere szerint, hanem a szerzők más hibáit is észrevette, s vagy visszaadta azokat javítás végett, vagy maga javította ki a hibásnak talált szöveget. Tanácsokat adott a profeszoroknak az egységes iskolai tankönyvek életbe léptetésére, s beavatkozott a papok dolgába, amikor pl. az 1697-iki nagy kolozsvári tűzvész után egy siralmas énekben bünbánatra intette a népet, hogy Isten hasonló büntetését elkerülhesse. Önérzettel emlegette, hogy őt miképpen becsülték meg odakünn, hogy jártak utána, hogy szolgálatával élhessenek, s milyen nagy áldozatot hozott ő, amikor hazajött, hogy Hazájának tegyen szolgálatot. Új, meg újabb tervekkel állott elő, amelyekkel az országot elmaradottságából felemelni, s a művelt külföldi államok mintájára a tudományok terén előbb vinni lehetne, de javaslatai sehol sem találtak meghallgatásra, mert mindenki a maga bajával és nyomorúságával volt elfoglalva, s a pusztuló országban első sorban önmagának és családjának a biztosítására gondolt. Becsületes lelke nem tudott számolni az embe-

ri hiusággal, s mindenkitől azt várta volna meg, hogy hozzá hasonló önzetlenséggel és elszántsággal munkálkodjék a közjó érdekében, s úgy tudjon lelkesedni a nemzet tudományos műveléséért, az ipari és kereskedelmi haladásért, amint ő lelkesedett. Ehelyett azt kellett tapasztálnia, hogy nemcsak támogatásra, de megértésre sem számíthat, s az ő igyekezetét méltányolni nem tudják, de nem is akarják az emberek.

Amidőn Bibliáit a tényleges értéknél olcsóbban kezdette árulni, még azt is sokalták érettk. Amikor ingyen nyomatott magyar ábécés könyvet, hogy a nép között segítse elő az anyanyelven való írás-olvasás tanulását, sürgette a magyar falusi iskolák szervezését, amelynek áldásaiban azok is részesüljenek, akiknek sem módjuk, sem költségük, sem idejük nincsen a latin tanulásra, úgyszólván észre sem vették. Mikor a Molnár Albert-féle francia dallamú zsoltároknak javított kiadását közrebocsátva, az eiferdített dallamok helyes betanítását tette szövé, bár maga tett ajánlatot a munka végzésére, semmi visszhangra nem talált. Amikor papírmalom felállítását ajánlotta, eleinte biztatták, hogy mindenben segítségére lesznek, de amikor a szükséges fát kérte, egyik testület a másikhoz utasította, míg vállalatát félbe hagyta, belát-

va a hiába való erőlködést. De hogyan is talált volna segítséget, mikor még azokban a szabadságokban, kiváltságokban sem védekeztek meg, amelyeket pedig megígértek, s amelyeket könyvnyomtató elődei is élveztek. Házába német katonaságot szállásoltak, legényeit megadóztatták, magát is folyton ez a veszély fenyegette, sőt azt kellett hallania, hogy folytonos tiltakozására nem kérik ugyan az adót, de mindent nyilvántartanak és majd halála után a maradékain fogják azt felhajtani. Mindenek között pedig a legérzékenyebben sebezhetette lelkét az, hogy jó szándékából, tudományából is gúnyt űztek, s javított Bibliájáról kellett lesujtó ítéletet hallania.

Ez adta kezébe a védő fegyvert, a tollat, s vitte rá első védekező iratának, az Apologiának megírására. Ez az irat tudományos jellegű, tárgyilagos hangú, s éppen azért, mert nem is mindenki számára iratott, latin nyelven jelent meg 1697-ben. A Bethlen Elek temetésére, Keresdre együtt utazott ugyanis 1697. február végén Szathmárnémeti (eredetileg Spócs Szabó) Mihály kolozsvári tanárral és Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári pappal, akik az úton félig tréfás modorban, de érthetően kifejezték iránta érzett ellenszenvüket, s vérig sértették a különben is érzékeny lelkű embert. Bár megnevezve nincs,

de bizonyára velük volt a másik pap, Szathmári Pap János is. A beszélgetés egyes részleteit később a Mentség című iratában örökítette meg Tótfalusi. Innen tudjuk, hogy mikor a Bethlen Elek haláláról beszélgetve azt mondotta Tótfalusi, hogy ha a gutaütést a gond okozná, őt már régen meg kellett volna hogy üsse, Némethi epésen, sokat jelentő kézmozdulattal mondotta, hogy „még nem késő” Mikor a Bibliákról kezdettek beszélni, egyik a javított Bibliáira büszke Tótfalusi bosszantására, dicsekedve említette, hogy „nekem Istennek hála Jansen-féle Bibliám vagyon”, mire a másik panaszosan mondotta, hogy ő még nem tehetett szert arra, hanem ezzel a Tótfalusi félével kénytelen élni. A harmadik meg azt mondotta, hogy neki is van ilyen, de hét év alatt soha sem olvasta azt. Iránta érzett ellenszenvüket mindenképpen kimutatták, amit szótlanul ürt volna, de azt a méltánytalanságot, amellyel nemzete javára nagy fáradsággal, sok költséggel és még több munkával kiadott Bibliáját gyalázták, s így az ő életcélul kitűzött munkáját becsmérelték, nem tudta elviselni, s mihelyt haza ért, hozzákezdett védő iratának megírásához, amelyet nyomtatásban adott ki 1697-ben: *Apologia Bibliorum* . . . (Az 1684-ben Ams-

terdában nyomtatott Bibliák védelme) címmel.

Ebben előbb azt mondja el, hogy mik tették szükségessé a régi, Janson-féle szöveg kijavítását, s ezen változtatásokat indokolja, mindenütt bőséges példákkal igazolva állításait, aztán a régi szövegből kimaradt és itt beiktatott szavak felvételét indokolja, a régi fordítás helyesbitésére hoz fel példákat, majd a harmadik részben helyesírási elveit fejtegeti és igazolja régi neves emberekre és nyelvtani szabályokra való hivatkozással. Különösen ez utóbbi rész értékes irodalomtörténeti szempontból, s minden munkájában következetesen átvitt elvei nagy hatással voltak nyelvünk irodalmi kifejlődésére is, sőt Toldy Ferencz szerint vele kezdődik újabb nyelvészetünk.¹⁸⁾ Az Apológiának ez a része éppen ezért nagyon értékes a magyar helyesírás kialakulása szempontjából is. Általában megjegyzendő, hogy a magyar nyelvre is igen nagy befolyással volt a Biblia, s hogy annak fordítása készítette az első magyar nyelvtanok szerzőit is műveik megírására.¹⁹⁾ Tótfá-

18) Corpus Gramm. után idézi Dézsi i. m. 168. o.

19) Bibliafordításához előkészületül írja Sylvester a grammatikáját, azzal egyidőben Sz. Molnár a magáét, ez viszi Károlyi Gáspárékat

lúsit is első sorban a Biblia hibátlan kiadása és terjesztése ösztönözte arra, hogy nyelvészeti megfigyeléseket tegyen, s most a Biblia védelme birta arra, hogy ezeket, ha nem is rendszeres nyelvtanba, de bár eljárása védelmére esetenként összefoglalja és megindokolja. Munkája végén felszólít mindenkit, aki azokkal egyet nem ért, hogy írásban cáfolják meg, s bizonyítsák kifogásaikat. Azonban művére hiába várta a választ, legfennebb egyes kifogásokat emeltek ellene, mint pl., hogy a Biblia védelmére írott munka profán írotól vett jelige alatt jelent meg, stb., de talán nem is olvasták azt azok, akikért íratott, vagy ha igen, nem azzal a figyelemmel, amelyet megérdemelt volna.

A viszony azonban közöttte és az egyház hivatalos vezetői között egyre jobban elmérgesedett, egyre tarthatatlanabbá vált. Nemcsak a saját munkáikon eszközölt javításokért haragudtak, hanem általában kifogásolták, hogy **hitvány vasnives** létére mindenbe

nyelvészeti fejtegetésekre, s ez vezeti Tótfalusit is, aki különben már ifjú korában, fogarasi mesterségében is sok megfigyelést tett, s a nyomtatással éppen az is volt egyik főcélja, hogy a nagyon elszaporodott hibákat ki lehessen küszöbölni a magyar könyvekből és a magyar nyelvből.

beleavatkozik, s mindent jobban akar tudni másoknál. Hiába bizonyította, hogy tényleg hibákat javított, azt mondták, hogy nem kell az effélékkel bibelődnie,²⁰⁾ vagy nyilvánosan szégyenítették meg, mint Sz. Némethi egy vizsga alkalmával, midőn a tanulót fedette meg azért, mert a Tótfalusi javított kátéja szerint felelt, nem a régi szöveg szerint. Ez a tanár tette meg, hogy a Tótfalusi által kijavított hibákat visszatétette munkájába, máskor meg az ő jelenlétében gunyolták ki javításait, amelyeket hiába akart igazolni, nem volt aki meghallgassa érveléseit. Turkovics, akit Amsterdamban még Tótfalusi segíté-lyezett volt, azért is haragudott, mert egy halotti beszédét az ő tudta nélkül kezdette nyomatni, mások megbizásából, s nem volt alkalma azt még egyszer átdolgozni.²¹⁾ Ellen-szenvüket növelte az a nagy népszerűség is,

20) Sza-tmári Pap János mondotta ezt káté-javításaira. Ez az ember is ellensége volt, sőt a Nagyenyedi síró Heraklitus írója vén papoktól nyert értesülés után írva le Tótfalusi ecclesia-követését, azt mondja, hogy ez volt legfőbb el-lensége. Dézsi i. m. 179. o. jegyzet.

21) A Kendeffy János temetésén mondott be-szédet adatta ki az özvegy Pápai P. Ferenc ál-tal, s hiába bizonyította Tótfalusi, hogy nem ő a hibás, mivel máson nem állhatott bosszút, vele érezte haragját.

amelyre a kolozsvári tűzvész után írott és kiadott **Siralmas éneke** emelte Tótfalusit, akinek versét mindenfelé énekelték, s előkelő asszonyok is könyv nélkül tudták elmondani. Azt is ellene hozták fel, hogy egy asszonyt egy német katona megrugdosott ez ének miatt, mivel azt írja benne, hogy az ellenséget Isten büntetésül küldötte a nyakunkra. Bebizonyult ugyan, hogy más volt az ok, t. i. az, hogy elferdítve énekelték az illető az éneket, s némely tolvajkodik helyett német tolvajkodik-ot mondott.

Minden apró tűszúrásnál fájóbb volt az, hogy a kolozsvári egyház nyomdáját el akarták venni tőle, amire ürügyül azt is felhozták, hogy a mostani tűzvészhez hasonló veszedelemtől akarják megóvni, de azt is, hogy tulajdonjogát félti az egyház, nehogy az teljesen beolvadjon az „ország” nyomdájába, (bár az is a kolozsvári és enyedi kollégiumok tulajdona volt). Félték, hogy esetleg a kormány ráteszi a kezét a nyomdára, de azt is nyíltan megmondották, hogy Kistől is féltik, mert tudják, hogy a szebenieknek is betűket adott el. Az egyház consistoriuma ki is mondotta, hogy a nyomdát elveszi Kistől, és pedig úgy az újra öntött betűket, mint a régieket, amint vannak, s Tótfalusit sok utánajárással csak annyit tudott kivinni e határozat

ellen, hogy az újraöntés munkáját befejezheti, s bár ki kell adnia az egyház nyomdáját, azt, amíg ő él, nem fogják használni, s az újraöntött betűkért megkapja a munkadíjat, 100 drb.-ért 25 dénárt.

Ellenfelei még jobban igyekeztek őt megalázni, s szemére vetették, hogy ingyen ígerte átönteni a betűket, s most pénzt kér értük, amint pénzt kért előbb is, illetve munkadíjába számította be a tordai úti házat is, s semmit sem váltott be sok nagy ígéréteiből, amiket hazajövelekor, s a nyomdák átvételekor tett. Azzal is fenyegették, hogy az egész nyomdát elveszik tőle, s másnak a kezére adják. Minden módot elkövettek, hogy neki kellemetlenségeket szerezzenek. Végül a püspök elé került az ügy, a tordai gyűlések után, aki hallgatásra, illetve békére intette ellenfeleit. A békesség helyett azonban újabb bántások jöttek, s a kevés beszédű, vitatkozásokat kerülő Tótfalusit egyre jobban befeketítették és elkeserítették ellenségei. Ismételt püspöki kihallgatáson mindenféle vádakat emeltek ellene, összeférhetetlen embernek állították, kerültek a vele való találkozást, gyűlésre sem hívták többé, s bizonyára abban is része van ellenségeinek, hogy a városnál is egyre jobban megnyirbálták eddigi kiváltságait.

Ezek után nem csoda, ha komolyan fog-

lalkozott azzal a gondolattal, hogy felhagy minden munkával, nyomdáját szétrombolja és itthagya ezt az országot, amelyben csak hátlátlanságra és méltalan üldöztetésre talált, de a közjóra való igyekezetét hiábavaló erőfeszítésekre pazarolja, s csak önmagának szerez vele keserűséget. Meg is kezdte búcsú levelét, amelynek bevezető sorait Mentségéből ismerjük, s amelyek mélyen rávilágítanak feldult lelkére. Ettől a lépéstől azonban visszatartotta családja. Felesége, aki vonakodott útra kelni idegen országba, olyan nép közé, amelynek nyelvét nem érti, s ahol eddigi köréből kiszakadva, egyedül kell majd élnie, s aki panaszkolta, hogy ha egy utolsó mesteremberhez ment volna is, jobban lenne dolga, mert az övéi között békében élhetne... és gyermekei, akiknek sorsát nem merte kockára tenni a messzi idegenben, ahol nemzetükről, hazájukról is megfélelkeznek, s ha idő előtt árvaságra jutnak, benyeli őket az idegen föld, vagy más ember fala alatt eszik meg az ebek. Sokáig tépelődött, hogy mit tegyen, míg végre azt az utat választotta, amely hozzá, a jövőért dolgozó nyomdászhoz a legmértöbb, hogy nyomtatott könyvben bocsássa a világ elé sérelmeit, igazolja magát, s szégyenítse meg ellenségeit. Így látott nap-

világot második nagy védekező irata, „a maga személyének, életének és különös cselekedeteinek mentsége” 1698-ban, 104 nyomtatott oldalon, magyar nyelven, amelyben nyíltan megnevezi ellenségeit, s kimondja mindazt, ami szívében fekszik. Amint ez iratból kitetszik, a közvetlen impulzust annak világ elébe bocsátására az okozta, hogy ellenségei aknamunkáját sejtette abban is, ami vele a város csúfjára történt, t. i., hogy részletesen nem ismert okból és körülmények között az őrség a vártára hurcolta, ott füstölték és rongálták.²²⁾ Ellenfelei mellette szólottak ugyan akkor, de azt sejtí, hogy csak mivel magukat féltették, vagy megbánták, amit tettek. Ez az irat, melyet mindenfelé szétküldözött, nyíltan megnevezi ellenségeit, elmondja azok elleni panaszát, felsorolja vádjaikat, s azokkal szemben igyekszik igazolni a maga személyét és eljárását.

A munka elkeseredett lélekből fakadt, szenvedélyes, néha túl is megy a jogos határon, tulságosan sötét szemmel nézi a dolgokat és az embereket, de olyan emberi, s olyan

²²⁾ Bod Péter A Sz. Bibliának Hist. 165. o. szerint: „minekutána gonoszakarói ösztökélésekből a Várdára vitetett gyalázatosan az idegen Nemzet által: annyira megbomlott egészsége, hogy soha helyre sem állott”.

érthető annak, aki csak valamennyire ismeri a háttérrel, s íratásának előzményeit. A hely csordultig telt, többet nem tud tűrni, s mivel más útat a maga igazának megvédelmezésére, világ előtt való feltárására nem lát, szóbeli vitatkozásra pedig ügyét nem bízhatja, mert azok többen vannak, vérükben van a vitatkozás, maga pedig már mesterségénél fogva szótalan, lassan és megfontoltan beszélő, ami miatt már a püspök előtti utolsó kihallgatáson is felül kerültek ellenfelei, most itten mondja el mindazt, ami szívében fekszik. Itt is azt teszi, amit Amsterdamban tett, szembe száll az egész világgal,²³⁾ mert érzi a maga igazát. Csakhogy ottan Isten ügyét védelmezte, a Biblia kiadásával Isten igéjét akarta szétvinni a magyar nép közé, míg itt önmagát védi, s közben a keresztyén alázatossággal össze nem egyeztethető módon adja

²³⁾ Mentségének 9. o. írja le, hogy amidőn Bibliája nyomtatását az amsterdami tanács útján akarta Kolozsvári félbehagyatni, megvetette lábát, s nagy elszántsággal mondotta: hogy: „ha az egész világ szembe száll velem, én is szembe szálllok az egész világgal és nem hagyom abba, amíg a lélek e tagokat mozgatni fogja. minthogy tudom, hogy Istenemmel kezdettem, azaz Istennek indításából és benne Őfelsége segít olyan láthatóképpen engemet! Ha Isten velünk, kicsoda ellenünk?”

vissza a kölcsönt, s maga vádolja, feketíti be ellenfeleit. Emellett nyílt szókimondással veszi bírálathoz a körülötte levő egész világot. Azt írja, hogy az embereket csak az önzés vezeti minden dolgaikban, ahelyett, hogy áldoznának a közjóra, amit lehet, mindent maguknak igyekeznek megkaparítani, irigykedve nézik egymás boldogulását. A mesteremberek hazugok, akik mérgező drágán dolgoznak, de munkájuk rossz, mert folyton mással foglalkoznak, gyűlésekbe, mulatságba járnak, úgy, hogy alig lehet kivájni tőlük a munkát. Főképpen pedig megvádolja magát a kormányzót, aki ígérete ellenére elfoglalta felesége bálványosváraljai puszta malmát, akkor, amikor ez ígéretben bizva, azt nagy költséggel újraépítette, s majd az egyesség szerinti féljövédelmet is elhuzta a jogos tulajdonostól. Ime, ilyen az erdélyiek hite, így pártolják azok azt az embert, akit pedig az egész világ megbecsült, aki egyedüli a maga nemében, hiszen illetékes emberek ismerték el, hogy felülmúlt mesterségében minden belgát, ²⁴⁾ aki-

²⁴⁾ Egy belga professzor leveléből idézi Mentségében: „dicebant te superare omnes Belgas in arte fusoria et sculptoria. Tuus olim magister conquirebatur, te sibi panem eripere. Praeteribant typographi ipsius aedes et te querebant, qui litteras sculpi volebant.”

nek sikerét régi mestere irigy szemmel nézte, hiszen idegen fejedelmek járattak utána, hogy szolgálatával élhessenek, bár rövid időre magukhoz kaphassák, gazdag leányt kínáltak neki feleségül, mert látták, hogy targoncával hordják házához a pénzt, de ő mindent megvetve, elhagyva hazajött, mivel a hazának fiúját többre becsülte a más nemzet tüzenél, mert feltett szándéka szerint szolgálni kívánt nemzetének. Úgy gondolta, hogy Isten azért segítette őt olyan kiváltképpen meg minden munkájában, hogy hasznára lehessen hazájának a Biblia körül, hogy könyvekkel bővítse és olcsóítsa e hazát, s első sorban a szent könyvet tegye olyan bőségessé és olcsóvá, mint Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben. Avagy nem gondolhatta-e, hogy hazájának, sőt akármely országnak dicsőségére lépzen? Azt hitte, hogy kapnak majd rajta az emberek, örömmel és hálával veszik szolgálatát, de látja, hogy mindenben csalódott. Amióta kitette lábát Hollandiából, egyik csalódás a másikat érte. A keresztyén világnak akármely szegletében jobb állapota és becsülete volna, mint e hálátlan hazában, ahol csak gáncsban, vádolásokban és megaláztatásokban van része és pedig, ami a legszomorubb, éppen azok részéről, akiknek elől kellene jár-

niok a szolgálatban, a nemzet és a haza felvirágoztatására való igyekezetben. A **papok és tanárok** részéről éri a legtöbb bánatalom, ők az irigyei, akik elgáncsolják minden jó igyekezetét és aztán vádolják, hogy ígéreteit nem tartotta be, sőt azzal is tele van már a város, más valláson levő emberek is beszélnek, hogy ő megkárosította az egyházat. **Tollamat kitépték, hogy jobban repülhessek, és azért czírmolnak, hogy csak ballágok a földön!!**

Ezért ne csodálja senki, hogyha lelkében sötét gondolatokat forgat, s már arra készül, hogy mint Sámson, mindent összeromboljon önmagával együtt. Inkább Istenre, mint egyebekre nézve halogatta ezt a szándékát, mert **amikor az ember desperatus, nem gondol még holmi kárával sem.** Ez az írása egy fájdalom memento, s maga szeretné leginkább, ha valami hatása lenne, ezért azzal végzi: **„Az Úr Isten adja az ő félelmét az elfordult elmékbe, hogy az emberi indulatot zabolán hordozván, a jövőben nem akadályok, hanem együtt munkálkodók igyekezzenek lenni!”**

Ez a kívánság azonban nem teljesült. Ha az emberi indulatokon maga Tótfalusi sem tudott úrrá lenni, még kevésbé tudtak azok, akiket a könyvében kipellengérezett. Ellenkezőleg, mindent elkövettek azért, hogy annak íróján bosszút álljanak. És ez nem volt nehéz

az egyház vezető hivatalos állásaiban levő tekintélyes embereknek, annyival inkább, mert a főúri családoknál is otthonos Szathmárnémeti Sámuel a kormányzó figyelmét is felhívta azokra a vádakra, amelyek az ő becsületébe vágnak. A most már nyilvánosan ki-pellengérezett, becsületükre kényes emberek a mindenható kormányzó támogatásával olyan elégtételt vehettek maguknak, amilyent éppen akartak a hitvány vasművesen. Zsinat elé idéztették, s ott kellett nyilvánosan megkövetnie sértett ellenfeleit, visszavonni állításait, kiszolgáltatni és megsemmisíteni Mentsége és Apológiája összes példányait, nyomtatásban adni ki Retractatio-ját.

1698. június 13-án az enyedi nagy templomban az országos zsinat előtt aláírta magát, követett nyilvánosan eklézsiát, mely szerint megbánta, hogy az egész orthodox ecclesiát megbántotta, s igéri, hogy ezután az atyafiak szeretetiben állhatatosan megmarad.

Erre a megalázkodásra a családi érdekek mellett bizonyára annak beismerése is készítette, hogy maga is átlépte néhol a határokat, s mielőtt mást megítélne, előbb önmagának kell példát mutatnia a keresztyéni alázatosságra. Ha az emberek között akar élni, nem állhat szembe az egész világgal, hanem magát a környezetéhez kell alkalmaznia. Ezt

is alázatosan és engedelmesen megtette, bocsánatot kérve ellenfeleitől, Szathmárnémeti Sámueltól és Csepregi Turkovicstól, s utolsó nyomtatott munkája képpen kinyomtatta Retractatio-ját is, Mentségének minden példányát annyira lelkiismeretesen összegyűjtve és megsemmisítve hogy az utókorra alig maradt fenn két példány belőle. Retractatioját a Bod Péter utánnnyomásából ismerjük,²⁵⁾ s talán ez az írása mutatja a legnagyobbnak, a leghősiesebbnek szerzőjét. Megvallja, hogy emberi indulatból bántotta és botránkoztatta meg kereszttyén felebarátait és az egész egyházat, amiért bocsánatot kér, s minden vádját visszavonva, könyvét az Apológiával együtt előadja, hogy megsemmisíttessenek, többé hasonló dolgot nem tesz, hanem az igaz református hitben és az atyafiak szeretetében állhatatosan megmarad mind haláláig.

Hónapokkal később egy kérést ad be az erdélyi egyházi tanácshoz, amelyben a megtértnek esedezése hangzik felénk, az addigi követelődző és jogaira, meg érdemeire hivatkozó emberé helyett. Kéri a kiváltságlevelet, hogy ne kelljen folyton szenvednie az idegen katonaság, meg az adó miatt. Kéri, hogy legyen szabadsága nyomdájában a grammati-

²⁵⁾ Közlj Dézsi i. m. 179--180. o.

kus errorok kijavítására. Ne a kolozsvári egyháztanáctól, hanem a püspöktől és egyetemes consistoriumtól függjön, s ne Szathmárnémeti legyen a cenzora, hanem ha tárgyi javítást akar tenni, azt csak a püspökkel, vagy a szerzővel kelljen közölnie. Kéri, hogy a kolozsvári egyház nyomdáját ne szakítsák ki keze alul az ország kárával, vagy adjanak anyagot helyette, s jelöljenek ki egy ifjút, akit ingyen kész betanítani mesterségébe, mert hazájának és egyházának holta után is szolgálni kíván. A malom ügyében pedig kéri a kormányzót, hogy arra a rövid időre, amíg él, adjon évente ötven köböl búzát annak jövedelméből.

Erre a kérésre Bethlen Miklós fogalmazásában megnyugtató választ kapott, s szinte mindenben teljesítették kívánságait, sőt a nagy meghurcoltatás után szeretettel ismerik el nemzetéhez, kivált vallásához kilátszó buzgóságát, eddigi nagy érdemeit, s ígérik, hogy becsületire ezután jobban fognak vigyázni.

Ez a megnyugtató azonban már későn jött. Tótfalusi utolsó munkája a Retractatio volt. A szüntelen való lelki gyötrődés, a végtelen injuriák, és száma nélkül való meggyőzhetetlen akadályok céljától messze vetették, teste megtört a sok lelki szenvedés alatt, s

szélütés tette örökre munkaképtelenné, még annak az évnél végén, vagy 1699. elején, mert tudjuk gyászjelentéséből, hogy három teljes esztendőn át feküdt élő-halott képpen, mindvégig ép lélekkel és teljes öntudattal, míg 1702. március 20-án megtalálta az örök békességet. ²⁶⁾

A megtört embert volt ellenségei is szeretettel, vagy legalább szánalommal vették körül. Turkovics többször látogatta meg, ²⁷⁾ s temetésekor az ő önzetlen, Isten dicsőségére szolgáló munkásságáról téve bizonyosságot, mutatta fel a kezében levő Bibliát, mint a Tótfalusi munkájának gyümölcsét. Három pap tartott felette beszédet, s Enyedi István enyedi tanár méltatta az ő munkájának jelentőségét. Sajnos, a nyomtatásban megjelent beszédből ez a rész mindenütt ki van szakítva, valamint a Pápai Páriz Ferencz alkalmi verseit is csak a Bod Péter késői kiadásából

²⁶⁾ Az emlékére nyomtatott gyászlap a kolozsvári templomban, részben közölve Irod. tört. Közlemények. 1895. 89. o.

²⁷⁾ 1702. február 17-én a maga élő nyelvével és ép elmével tett végrendeletének egyik tanuja Cs. Turkovics M., a kolozsvári orthodoxa ref. ecclesia tanítója. A végrendeletet gyarló tagjainak erőtlensége miatt maga kezeivel nem subscribálhatta.

ismerjük, mintha ellenségei még a sírban is üldözni akarták volna, s megtépezni babérait, amelyeket pedig megérdemelten nyert el az utókor tiszteletében.

Ennyi küzdelem és megpróbáltatás között nem csoda, ha életcélul tűzött feladatának megvalósítására itthon semmit sem tehetett. Készen hozott Bibliáit, Zsoltáros könyvét árulgatta, s annak a jövedelméből élt, mert a nyomda nem jövedelmezett annyit, ami megélhetésére és nagy személyzetének mindennapi táplálására kellett. A tervezett nagyszámú Bibliának szükségét sem érezte úgy itthon a nép, mint kellett volna, s nem is akadt senki, aki segítségére lett volna, vagy éppen buzdította volna ennek az istenes szándéknak minden áron való kivitelére. Itthon is külföldön szerzett vagyonából élt a felesége öröksége mellett, s egyre kevesebb alkalma, meg kedve lehetett nagyobb szabású tervei megvalósításához. Amikor meg elfogytak kész Bibliái, akkorra teljesen munkaképtelenné vált. Így történt aztán, hogy bár a váradi után ez az újjászervezett nyomda is a Biblia kiadása végett állíttatott fel, a nyomtatáshoz hozzá sem kezdhettek, az szoba, sem került, hanem a Tótfalusi Bibliáját odakünn Amsterdamban nyomtatták ki újból a künn tanuló magyar tanulók még a mi Kisünk életében,

1700-ban, mindenben az előbbi kiadást követve, de sokkal kisebb vigyázással és így több sajtóhibával.²⁸⁾ Ez a kiadás alig különbözik az 1685-ikétől, állítólag maga Kiss rendezte volna sajtó alá,²⁹⁾ s benne az apokryfus könyvek is fel lennének véve, de csak a példányok egy részébe, amiről nem volt alkalmunk meggyőződni, de ami a régi forrásokban sehol sem említették, s alig bir valószínűséggel. Tény azonban, hogy ez a kiadás is az ő nevéhez fűződik és méltán, mert az ő

²⁸⁾ Mossótzai Institoris M írja az 1776. évi Biblia előszavában erről a kiadásról: „Ennek a Bibliának mind a kiadója, mind a nyomtatója én előttem ismeretlenek ugyan, de nem szinte pontos embereknek kellett lenniük, mivelhogy azokat a nyomtatásbeli hibákat is, amelyeket Tótfalusi az ő Bibliájából nagy hűséggel és fáradsággal kiszedegetett volt és a könyvnek végére ragasztott, nemhogy előre megigazították volna, hanem magok is ugyanazon lagyistronnal együtt utána ki-nyomtatták. Bod Péter meg azt jegyzi meg róla i. m. 166. o., hogy ki adta ki, nem világos. Betűje, papírosa meglehetősen, a Tótfalusi Előjáró beszéde nagyon beletéve. Ez a fogyatkozás nagyon benne, hogy amelyek magyarázatnak okáért tétettek az Irás szavai közé, azok dúllós betűkkel nincsenek nyomtatva. Kezdetek Erdélyben az ilyen Bibliák láttatni 1730-dik esztendő tájban.”

²⁹⁾ Harsányi István: A Magyar Biblia 71. oldalán írja ezt, de bizonyára tévesen.

javított szövegének az utánnomása. Példányszámáról, valamint a Bod Péter által említett késői elterjedésének okáról nem tudunk, bár a hazai viszonyok ismerete mellett nincs okunk kételkedni abban, hogy a protestáns egyház főerősségét képező Biblia elterjedését akadályozó uralom, mely a Komáromi Csipkés Bibliáját mágiyára ítélte, ennek az elterjedését is meg tudta akadályozni.

Mielőtt tovább mennénk a Károlyi fordításában kiadott magyar Biblia történetének kutatásában, álljunk meg a Tótfalusi Kis sírja felett, s végig tekintve tüneményes dicsőséggel, de még több megaláztatással teljes pályáján, lássuk meg benne a magyar sorsot, amely, amíg künn a nagy világban dicsőséget hoz a magyar névre, idehaza gyalázatban, lekicsinylésben, vagy legjobb esetben észre nem vevésben részesül. Tótfalusit is nagy tettekre képesítette az a lelkes buzgoság, amellyel magát Isten igéjének és drága magyar népének szolgálatára odaszentelte, de amíg mindenfelől egyre növekedő tisztesség és elismerés vette körül, honfitársai soha sem tudták megbecsülni. Mikor odakünn javában dolgozik, tanul, hogy a tervezett Biblia-kiadást vezetni tudja, a hazai egyház vezetői, mintha nem is ismernék őt, idegen tanárokhoz fordulnak,

hogy kiadót keressenek, s felvilágosításokat adjanak a költségeket, stb. illetőleg. Róla csak annyiban emlékeznek meg, hogy háza rendelik, de arra sem méltatják, hogy e háttározatot közöljék vele, s pénzt küldjenek a tervezett nyomda felszereléséhez szükséges anyag bevásárlására.

Mikor az immel-ámmal való igyekezetet megunván, maga kezd a bibliakiadáshoz, az egész ország ellene zúdul, hogy hogyan mer az ország dolgába avatkozni, s különösen hogyan mer javítás címén változtatni a szent szöveget. Most már az ország is megmozdul, munkához fog, csakhogy az övét lehetlenné tegye.

Mikor ő dicsősége tetőfokán áll, idegen udvarok versengenek érte, hogy bár rövid időre magukhoz kapják, a bécsi jezsuiták is „admirálják” betűit, amelyeknél szebbet soha nem láttak, itthon a kolozsvári egyház az örményekhez fordul, tőlük szerez betűt és nyomdai felszerelést, akiknek számára oda-künn Tótfalusi dolgozik. Idehaza, mikor saját nyomdát akar állítani, ráveszik, hogy ne különözzön, hanem azzal mutassa meg a közjóra való igyekezetét, hogy az ország nyomdáját vegye át és azt szervezze újjá, amelyben, mint az ország alkalmazottja, egyházi sze-

mély munkál és élvezi majd az egyháziak minden privilégiumát, de amikor munkába állott, ezekben nem védelmezik meg, sőt maguk az egyháziak nézik ki maguk közül a hitvány vasmívest, nyirbálják meg jogait, s adnak alkalmat arra a vádra is, hogy az idegen katonaságot maguk biztatták fel az ő meghurcolására.

Amikor a nyomtatásra átadott munkákban talált hibákat javítja, amiért Pápai Páriz Ferencz elismeréssel adózik, ezt mondván: „bezzeg az ilyen typographust szeretem én”, mások sértést látnak abban, hogy munkáikban javítani merészel, s még a hibákat is visszatételezik vele munkáikba, csak hogy visszatérítjék beavatkozását. Nyíltan leintik, hogy ne bibelődjék eféléllel, ez nem az ő dolga, ne javítgasson, mert ami jó volt a régieknek, ma is jó lesz. Ha naptáraiban jóra inti a népet, azt mondják, hogy az ethikának nem a kalendariumban van a helye. A nagy égés után bűnbánatra intő Siralmas panasza miatt vádolják, hogy a papok dolgába avatkozik, a Bethlen Elek felett tartott beszédekhez, amikor a magáét is hozzá fűzi, reá haragusznak meg, mivel azt a beszédet dicsérni hallják. Mindenképpen kisebbíteni igyekeznek őt, keserűséget okozni neki, meg-

nehezíteni életét, munkáját, megtámadják becsületében, s nyíltan vádolják azzal, hogy megkárosítja az országot a nyomda hűtlen kezelése által. Amikor magát és eljárását védelmezi, nem figyelnek rá, jelentéktelen formai kifogásokat hoznak fel műve ellen, mikor pedig nyíltan világ elé bocsátja vádjait, megnevezi ellenségeit, s azoknak fejére olvassa bűneiket, megsértett emberi hiúságuk védelmére kelnek, s porig alázzák, összetörik azt a szerencsétlen embert, sőt még a halálban sem tudnak neki megbocsátani, hanem még a halotti beszédekből is kitépik az ő érdemeit felsorakoztatató részeket.

És az ő nagyságát mutatja, hogy meg tudta alázni magát ellenfelei előtt. Nyilvánosan vezekelt, amiért az emberi indulatoktól magát elragadtatni engedte, s bár a lelke csordultig volt keserőséggel, hazájának még holta után is szolgálni kívánt. Amit nem nyerhetett el életében, meghozta az idő, amely megemészt mindent, ami gyarló, emberi, de megtisztítva őrzi meg azt, amiben az örökkévaló Isten lelke él és munkálkodik. A Tótfalusi alakja is egyre tisztábban magaslik ki kortársai közül, egyre nagyobb lesz, mert csakugyan Isten lelke készítette őt nagy dolgokra, az bátorította őt olyan dolgokra,

amelyekhez kezdeni mintegy Isten kísértés volt. Annak erejével szállott szembe az egész világgal, amikor Bibliája nyomtatását mindenáron beakarták tiltani, s ez az erős hit tartotta meg munkaerejét és kedvét a sok megpróbáltatás között is, amit maga így fejez ki: „tudom, hogy Istennemmel kezdettem, azaz Istennemnek indításából és benne Őfelsége segít olyan láthatóképpen engemet”. Kitűzött célját, hogy a Bibliát és a Zsoltárt olyan olcsóvá és bőségessé tegye e hazában, mint Salamon az ezüstöt Jeruzsálemben, nem érte el, de javított szövegű Bibliája minden addigi kiadások között a legkülömb, a következő kiadásoknak is mintául szolgált, s azokban a siralmas időkben, amikor Magyarország után Erdélyre is ránehezedett a vallásüldözés, a protestáns egyházak és hitet erővel és igérettekkel egyaránt pusztító jezsuita szellem, amikor egyre több megpróbáltatás várt az evangélium igazságát valló hívekre, a Tótfalusi aranyas Bibliái, Újszövetsége és Zsoltárkönyve nyújtották a vigasztalásnak, biztatásnak élővizét, adták az erőt a megpróbált lelkeknek és gyülekezeteknek . . .

Teste a kolozsvári temetőben nyugszik, felette a Páriz Pápai versének néhány sorával ékeskedő sírkő, melyet a magyar könyv-

nyomtatók büszkeségének kétszáz éves megdicsőülési évfordulóján a kolozsvári nyomdászok újítottak meg és ékesítettek fel, lelkének azonban itt kell élnie forrón szeretett nemzetének és anyaszentegyházának szívében, s mi is szívvel-lélekkel sóhajtozzuk Pápai P. Ferenczcel, amikor busult lelkének Istenben nyert békességére gondolunk, hogy: „idegenségünket az Isten ne nézze, Támaszon hazánkknak inkább mást helyette”!

Erre az elszántságra, határozott és öntudatos célkitűzésre, állhatatos munkára van szüksége a mi immel-ánimal dolgozó korunknak. Kálvinista népünk, anyaszentegyházunk ma is tapasztalhatná az Isten kiváltképpen való segítségének látható jeleit, az új élet tavaszi virágba borulását a fagyos, dermedt lelkekben, ha Isten örök Igéjét engedné munkálni a lelkekben, ha olyan buzgósággal terjesztené ma is a Bibliát, amint azt Tótfalusi Kis Miklós tette.

BIBLIAI FÜZETEK

Irta: **Dr. MUSNAI LÁSZLÓ**

1. *Első magyar bibliafordítások*
(Huszita Biblia, Komjáthy, Pesti-Sylvester fordításai)
2. *A magyar nép Bibliája*
(Károlyi Gáspár Visolyi Bibliája)
3. *A család Bibliája*
(Szenczi Mólnár Albert 2. kiadása)
4. *A Várad-i Biblia*
(Öregbetűs kiadás, országos felkészülettel)
5. *Tótfalusi Aranyas Bibliája*
(Kettős füzet)
6. *A máglyára ítélt Biblia*
(Komáromi Csipkés György fordítása)
7. *Külföldön nyomtatott Bibliák*
(Utrechti, baseli, lipcsei kiadások)
8. *Brit kiadások, Revisiók, új fordítások, magyarázatos kiadások.*

Mindenikfüzet önálló, külön is használható és megrendelhető **Tipografia „Bethlen”, Aiud, Str. M. Viteazul No. 44.**, vagy **Oficiul Parochial Reformat, Aiud, Cetate,** cimen.